

D E “GROOTE OORLOG” DIE AAN NEDERLAND VOORBIJGING

“If we want to understand and ultimately to put behind us the cataclysmic record of European history in this century, we must revisit the war that set in motion these enduring centrifugal and centripetal forces, propelling us away from and towards a unified Europe.”

Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*, Cambridge, 1995, p.1.

Tijdens een conferentie voor het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocide-studies (NIOD) in 1997 hield ik een toespraak over *The Great War* die aan Nederland voorbijging. Een blinde vlek dus in het historisch bewustzijn van Nederland. Het ging mij in die lezing vooral om de vraag in hoeverre in Nederland was doorgedrongen dat met de Eerste Wereldoorlog een diepe kloof was ontstaan met de wereld van voor 1914, en waarin die kloof zoal viel te ontdekken. Was het Wereldoorlog-perspectief ook in Nederland doorgedrongen en zo ja: hoe wijd verbreid was het dan? Begon men te beseffen dat deze oorlog een waterscheiding in de Europese, ja zelfs wereldgeschiedenis betekende?¹ Dat hield onder meer in: het einde van stabiliteit in Europa nu er zoveel kettingreacties veroorzaakt waren door deze *Urkatastrophe*.²

Voor Nederland is de Tweede Wereldoorlog onmiskenbaar een ingekerfde collectieve rampenervaring. Er kan geen misverstand over bestaan: wanneer in Nederland

MAARTEN BRANDS

werd in 1933 geboren in Haarlemmermeer. Hij is emeritus hoogleraar Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 1996 was hij een van de oprichters van het Duitsland Instituut bij de Universiteit van Amsterdam, waarvan hij tot 2001 wetenschappelijk directeur was. Daarnaast was hij van 1984 tot 1990 voorzitter van de Adviesraad voor Vrede en Veiligheid, en maakte hij van 1983 tot 1997

als vicepresident deel uit van het bestuur van de Stichting Praemium Erasmianum. Ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag zijn de verspreid gepubliceerde essays en artikelen van Brands bijeengebracht in twee bundels: *Het arsenaal van de geschiedenis* en *Karrensproren onder het asfalt* (Wereldbibliotheek, 2013).

gesproken werd en wordt over “de oorlog”, dan wordt de Tweede Wereldoorlog bedoeld. Dat is de grote cesuur in de vaderlandse geschiedenis. Daardoor onderscheidt Nederland zich van zijn buurlanden waar met *The Great War* nog altijd de Eerste Wereldoorlog wordt bedoeld. De Eerste Wereldoorlog, die grote waterscheiding voor heel Europa, is niet of ternauwernood opgenomen in Nederlands nationale bestand van collectieve herinneringen. Wat Duitsers de *historische Erfahrbarkeit* noemen, reikt bij ons niet tot 1914-1918 en gaat niet verder terug dan de Tweede Wereldoorlog.

De maand november is in Nederland dan ook geen herdenkingsmaand geworden. De klapproos is niet tot een bijzonder symbolische bloem verheven. Nederland kent weinig Eerste Wereldoorlog-monumenten, terwijl het herdenken van de Grote Oorlog bijvoorbeeld in Frankrijk tot een ware monumentenindustrie heeft geleid. De Franse historicus René Rémond schreef in zijn grote werk over de twintigste eeuw (1988): “*La célébration du 11 Novembre éclipsera toujours celle du 8 mai 1945. (...) Ce n'est que vingt ans plus tard que l'affectation d'un numéro d'ordre, à l'instar des Anglo-Saxons – World War One, World War Two –, déclassera cette guerre unique, réduite à n'être plus désormais que la première d'une série désignée par des adjectifs numériques.*”

Het is en blijft natuurlijk een onschatbaar privilege en voordeel dat *The Great War* aan Nederland is voorbijgegaan. Aan dat voorrecht zijn echter ook nadelen verbonden. Door het niet aan den lijve ervaren van deze grote ramp, miste Nederland een cruciale wissel van de moderne geschiedenis van ons continent. Het station van de ondergang van het oude Europa werd daardoor vrijwel ongemerkt gepasseerd.

Nederland heeft er dan ook na 1914 een eigen tijdrekening op na gehouden die doorliep tot de volgende grote cesuur: de Tweede Wereldoorlog. De klokken liepen, zoals het ook wel genoemd is, niet meer gelijk met die van de landen die wel deze *Urkatastrophe* hadden ondergaan.

Mede daardoor is de toch al korte twintigste eeuw (1914-1989) in Nederland wel heel erg kort uitgevallen en liepen veel lijnen van de zogenaamde lange negentiende eeuw (1789-1914) ononderbroken door. Het Nederlandse beeld van de gewelddadige twintigste eeuw is, vergeleken met dat van de omringende landen, daardoor in sterke mate incompleet gebleven. Men kan zelfs spreken van een geamputeerd, een afgeknot perspectief waardoor de Tweede Wereldoorlog centraal is blijven staan. Het is als in een Griekse tragedie waarvan men slechts het tweede deel ziet.

En dat is zeker het geval in een land waar historisch besef zwak ontwikkeld is en historische kwesties in het algemeen toch al geen grote rol spelen in het dagelijkse, publieke leven. Historische boekenkennis is nu eenmaal een pover substituut voor eigen historische ervaringen. Er kan geen twijfel over bestaan: de Eerste Wereldoorlog ligt *“beyond our national sphere of remembrance”*. Wat een volk niet direct aan den lijve heeft ervaren, wordt niet of in geringe mate geïnternaliseerd, wordt geen onderdeel van het eigen nationale historische bestand.

In dat opzicht is het een groot kennishadeel WO I, die grote waterscheiding in de Europese of zelfs wereldgeschiedenis, zolang onderschat te hebben of zelfs over het hoofd te hebben gezien. Daardoor heeft men in Nederland ook minder doorgehad dan in de buurlanden dat er niet alleen sprake was van wat een “nieuw Europa” werd genoemd, maar ook van een *“Selbstentmachtung Europas”*. Daardoor ook is men in Nederland niet in staat geweest WO II te zien als vervolgramp in wat historici de korte twintigste eeuw van de Europese geschiedenis noemen. Het Nederlandse zicht op de onderlinge verhoudingen in Europa en de plaats van Europa in de wereld is er na 1914 dan ook niet realistischer op geworden.

Enig begrip van het verloop van deze eeuw en van de structurele problemen die in Europa tot grote conflicten hebben geleid, is onontbeerlijk, wil men een idee krijgen van het Europa van na de Koude Oorlog waarin wij nu leven.

UMWERTUNG ALLER WERTE

Over veel historische kwesties bestaat onder historici weinig eensgezindheid, en vaak is er sprake van een discussie zonder eind. Over de betekenis van de Eerste Wereldoorlog kan echter vastgesteld worden dat er onder hedendaagse historici een consensus bestaat. Zij knikken instemmend bij termen als: *Umwertung aller Werte*, en zijn het erover eens dat de Eerste Wereldoorlog de grote katalysator van vele rampen daarna in de twintigste eeuw is geweest, het begin van een tijdperk van tirannieën en dictatuur,

Belgische vluchtelingen tussen Stamproy en Weert, Nederland, oktober 1918
Foto Spaarnestad Photo.

een oorlog die zijn natuurlijke voortzetting vond in nóg een oorlog en toen nog één, weliswaar een koude.

Met de Eerste Wereldoorlog is een traditie van megageweld ontstaan. Welk gebeuren heeft voordien grotere massa's in beweging gebracht met de zogenaamde *Totale Mobilmachung* dan WO I? Het is een nieuwe dimensie van verschrikkingen. Het "paradigma voor toekomstige grote oorlogen", zoals Karl D. Bracher het noemt.

De oorlog van 1914 was daarmee ook de eerste "democratische" oorlog uit de geschiedenis. De oorlog trof burgers uit alle rangen en standen in alle betrokken landen. Het was niet alleen de oorlog van de motorisering en mechanisering, maar vooral ook van de grote getallen: soldaten, middelen, materieel en doden: een *Materialschlacht*, "a war of resources".

En toen de oorlog ten langen leste afgelopen was, verkeerde Europa enerzijds in een toestand van grote treurigheid en verwarring, anderzijds van opwinding en grootse verwachtingen van een betere wereld. Modris Eksteins beklemtoont ook de explosie van grote artistieke creativiteit die door en na deze ontworteling ontstond.

De oorlog had op abrupte wijze de idee van geleidelijke vooruitgang ondergraven. Het politieke bedrijf kwam in de greep van totalitaire ideologische bewegingen, politieke richtingen waarin alles op de spits werd gedreven. Het oude had zijn belang verloren; wat ervoor in de plaats kwam, sleurde de mensen mee in steeds extremere standpunten.

Een tijd van uiterste consequenties en cumulatief extremisme (Hans Mommsen) brak aan, alles kwam op scherp te staan, mede door een brede vriend-vijand-propagandamachine. Tegelijk werden deze jaren gekenmerkt door een sterke hang naar herstel van de stabiliteit, die echter zo extreem sterk was dat ook mede daardoor eerder de instabiliteit werd versterkt. Een nieuw tijdperk van Europese instabiliteit was begonnen: qua machtsverhoudingen, nationale grenzen en qua sociale en politieke regimes.

EEN VREDE – VOOR DODEN GEMAAKT

De oorlog had zich eindeloos in de modder voortgesleept. Machthebbers waren jarenlang niet in staat er een einde aan te maken.³ Op alle fronten veranderde Europa. De oude imperia waren uiteengevallen en aan het eind van de oorlog werden vele nieuwe staten geconstrueerd, waarbij het beeld zich opdringt van de tekentafel of de mecanodoos. *“It was the thought of the new Serbia, the new Greece, the new Bohemia, the new Poland which made our hearts sing hymns at heaven’s gate”*, schreef de Britse ooggetuige Harold Nicolson in zijn *Peacemaking in 1919* over Versailles.⁴ Beatrice Webb zag overal *“new things around which all who are discontent with the old order foregather”*.

Wat in 1919 nog de *Völkerfrühling*, een *Weltrevolution* (T. Masaryk), een bevrijding uit de grote volkerengevangenis werd genoemd, werd tien jaar later al als het tegendeel gezien. Stabiliteit en vrijheid zitten elkaar nu eenmaal voortdurend dwars in de Europese geschiedenis. Het was na 1919 stabiliteit op revolutionaire grondslag (A.Sharp).⁵

Tijdgenoten, onder wie de Nederlander Ernst Heldring (vader van journalist J.L. Heldring), spraken over een “schandelijk en onuitvoerbaar vredesverdrag, dat Europa in onrust zal houden”. “Ik heb den indruk, dat het gepraat der diplomaten en staatslieden hier straks door den groten revolutionairen golf, die over geheel de wereld staat te rollen, zal weggevaagd worden. Inzonderheid toonen zich de Franschen weinig bewust van den ernst der tijden, welke in aantocht zijn, ja aan de deur staan”, aldus Heldring in zijn dagboek (Parijs, 2 maart 1919).

De Nederlandse historicus H.Th. Colenbrander sprak in 1919 van “een vrede – voor doden gemaakt, dat moeten wij levenden thans over ons laten komen”. “De storm is geluwd en toch zijn we nog steeds rusteloos, voelen ons niet op ons gemak, alsof de storm ieder ogenblik kan losbarsten”, aldus Paul Valéry in 1922 tijdens een lezing in Zürich. En zo geschiedde het: na 1918 werd de oorlog voortgezet, zij het met andere middelen. Revisionisme werd één van de sterk destabiliserende factoren na Versailles. In de meest positieve oordelen over dit vredesverdrag heet het dat Versailles tenminste evenveel problemen geschapen had als het had opgelost. In ongunstiger oordelen wordt Versailles geïdentificeerd met dynamiet dat stabiele verhoudingen onmogelijk maakt.

“The Treaty includes no provisions for the economic rehabilitation of Europe – nothing to make the defeated Central Empires into good neighbours, nothing to stabilize the new States of Europe, nothing to reclaim Russia; nor does it promote in any way a compact of economic solidarity amongst the Allies themselves; no agreement was reached at Paris for restoring the disordered finances of France and Italy, or to adjust the systems of the Old World and the New”, aldus John M. Keynes in zijn even beroemde als kritische boek over Versailles, *The Economic Consequences of the Peace*.

Versailles ontbrak het ook aan een *Oblivionsklausel*, dat heilzame *friedewirkendes Vergessen*, de amnestieclausule van vroegere vredesverdragen die meer gericht waren op verzoening dan op straf en *Wiedergutmachung*. “Zand erover” is na een oorlog nu eenmaal een essentiële voorwaarde voor een effectief vredesverdrag, om te komen tot stabiele verhoudingen. De Britse historicus E.H. Carr spreekt dan ook in zijn beroemde *The Twenty Years’ Crisis 1919–1939* over *“the unprecedented vindictiveness”* van de vredesverdragen van 1919. De Volkenbond was een te kleine pleister op de grote, diepe wonden van de oorlog. Met pillen kon men geen aardbeving cureren, luidde de kritiek toen al, maar de leuze “nooit meer oorlog” werd er toch niet minder krachtig door.

Niet alleen was in 1919 het Europese statensysteem uiteengerafeld, ook was, zoals tijdgenoten al opmerkten, de positie van Europa in de wereld door deze *Selbstentmachtung* ernstig ondermijnd. *“In January 1918 Europe ceased to be the centre of the world”*, volgens A.J.P. Taylor. De Franse historicus René Grousset spreekt in 1924 van een *“réveil de l’Asie”*. Na de europeanisering van Azië zou nu volgens hem de revolutie van Azië tegen Europa volgen. Het oude continent bleef weliswaar nog zijn koloniën beheren, maar het begin van het einde kwam in zicht, ook al zagen slechts weinigen dit.

Omdat niet de eenzijdige indruk mag ontstaan dat na de grote *Umbruch* van 1914 alles nieuw zou zijn geworden, dient ook hier beklemtoond te worden dat ondanks deze aardbeving vele lijnen van continuïteit in instellingen, gedragspatronen en mentaliteit etc. bleven doorlopen. Zoals de Duitse historicus H.U. Wehler eens opmerkte: beide wereldoorlogen werkten als accelerator én als rem. Duitsland was toen een extreem toonbeeld van de verstrengeling van continuïteit en discontinuïteit. Duitse geschiedenis in het algemeen wordt gekenmerkt door een continuïteit van breuken. Karl D. Brachers cruciale vraag *“Wie tief ist der geschichtliche Bruch, wie stark die Kontinuität der Vorkriegswelt?”* zou ingelijst in de bibliotheek van menig historisch instituut niet misstaan.

COGNITIEVE KAARTEN BIJWERKEN

Welke gevolgen had de Eerste Wereldoorlog voor de plaats van Nederland in het zo drastisch uiteengereten weefsel van het Europese statensysteem en voor het Nederlandse kolonialisme? Slechts weinige Nederlandse tijdgenoten zagen in de jaren zelf

na 1919 de gevolgen van de grote veranderingen.⁶ In zijn kleine memoires van na de Tweede Wereldoorlog vergeleek de grote Europeaan en Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Johan Willem Beyen 1914 met de val van Constantinopel, de ontdekking van Amerika en de Franse Revolutie. 1914 was volgens hem een veel duidelijker cesuur geweest, maar hij beklemtoonde dat “*back to normalcy*” na 1918 al gauw weer het devies was. Over Nederland voegde hij er nog aan toe dat het tussen 1918 en 1940 is geregeerd door, wat hij noemde, twee negentiende-eeuwse figuren: Hendrikus Colijn en Dirk Jan de Geer: “Zij zijn geëindigd op de débris van hun politiek. Maar het duurde tot de volgende oorlog voor men dit inzag”, aldus Beyen. Nederland heeft in 1914-18, anders dan de meeste landen om zich heen, zijn onschuld en naïviteit niet verloren.

Nederland werd tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, vooral vanuit Engeland, verweten onder het mom van neutraliteit een pro-Duitse houding te camoufleren. Bovendien rekenden bladen als *The Economist* voor hoeveel Nederland wel aan oorlogswinst had binnengehaald. Kortom, Nederland stond in 1919 internationaal niet bijster hoog genoteerd. Des te verwonderlijker is het dat de regering, zich bewust van de kwetsbaarheid van Nederland in die jaren, zo halsstarrig is gebleven inzake de omstreden vlucht van de Duitse keizer naar Nederland.

De geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog is na 1945 in Nederland nog zwak ontwikkeld; dit onderzoeksterrein heeft te weinig aandacht gekregen. Er is nog veel in te halen inzake kennis van WO I en de naoorlogse periode. Europeanisering van het Nederlandse geschiedbeeld is daarbij dringend gewenst, alleen al om zo het decennialang bestaande gebrek aan aansluiting bij het geschiedbeeld van de buren op te heffen. Zoals gezegd: er zijn nog vele vragen over Nederland en de Eerste Wereldoorlog waar geen historische studie over bestaat. Vooral over de aard van de Nederlandse neutraliteit valt nog veel door historisch onderzoek op te helderen.

In het spoor van 1919 kan nu de vraag gesteld worden over de plaats van Nederland in het huidige Europa, na de grote *Umbruch* van 1989/91, na de opheffing van de deling van Europa. Zijn de Nederlandse “cognitieve kaarten” inzake Europa sinds 1989 al voldoende bijgewerkt? Is men er zich nu wel van bewust dat we in een geheel ander Europa zijn komen te leven?

Het tijdvak van de Tweede Wereldoorlog – inclusief het vervolg in de Koude Oorlog – eindigt pas met de revoluties van 1989/91. Pas dan wordt de deling van Europa en daarmee van Duitsland opgeheven en volgt de ondergang van de Sovjet-Unie. Het betekent het einde van dat uitzonderlijke tijdvak waarin zoveel structurelementen van de Europese geschiedenis tijdelijk buiten werking waren gesteld.

“*History is not fatality, but European history has brought too many tragedies to risk slipping back into the old ways*”, waarschuwde de bekende Amerikaanse columniste Flora Lewis in de *International Herald Tribune* (1997). De vraag hoe het na de grote crisis van

Franse en Engelse soldaten op klompen worden bij hun terugkeer uit Duitse krijgsgevangenschap gedesinfecteerd in een fabriekshal in Twente, 1919 Foto Spaarnestad Photo.

2008 verder moet of kan gaan met ons continent, is nog duister. Het minste wat we kunnen doen, is de ontwikkelingslijnen tot de dag van vandaag ontwarren en analyseren.

US TOO

Er zijn historici die bijna geen zin meer weten te formuleren of de termen constructie, inventie of representatie spelen impliciet of expliciet een rol. Deze school gaat zich ook zelf vol overgave aan allerlei constructies te buiten en wordt daarom nauwelijks meer gehinderd door beklemmende proporties als groot en klein. Zij willen het bijvoorbeeld vaak doen voorkomen alsof Nederland wel degelijk – op de een of andere manier – deel heeft gehad aan het grote gebeuren dat Eerste Wereldoorlog wordt genoemd. Ook dat is tenslotte een kwestie van de manier waarop je het voorstelt.

Vóór de jaren negentig mag er dan relatief weinig aandacht in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog bestaan hebben, sindsdien is er echter sprake van een soort toe-eigeningshype, met alle verwarrende bijwerkingen van dien: een “*us too*”-sentiment, “ook aan Nederland is de WO I niet voorbijgegaan”, “wij doen ook mee; er is ook bij ons heus wel heel wat gebeurd in de jaren 1914-18”. Correctie van gevestigde geschiedbeelden leidt nu eenmaal vaak tot overaccentuering.

Maar laten we in hemelsnaam niet de verwarring onnodig vergroten: Nederlanders genoten in de jaren 1914-18 een veiligheid, vrijheid en welvaart die in bijvoorbeeld België schreeuwend ontbrak. Laten we de harde feiten voor ogen houden: het aantal doden en gewonden. Is er als in Engeland een generatie weggemaaid? *“More undead in The Netherlands”*, zoals het in Londen heette. Welke graad van verwoesting van gebouwen en infrastructuur was er te melden in Nederland? Het leger was gemobiliseerd, ja. Maar er vielen weinig slachtoffers. Er waren wel *“civilian casualties”* bij de koopvaardij en de marine. Maar geen slagvelden, loopgravenoorlog, bombardementen als op Leuven, minderhedenvraagstuk, doodabsurdisme in de kunsten. Einde van het koninkrijk, begin van de republiek.

Er kon niet gesproken worden van een collectieve ervaring van immens geweld en slachting. Geen sterke roep om vrouwenarbeid. Wel waren er veel oorlogsvluchtelingen, en er waren grensincidenten, maar dit maakte Nederland niet tot één van de landen die werkelijk onder de oorlog hadden geleden.⁷ Hebben we hier niet te doen met een vorm van “gelijkstellerigheid”, het op één lijn stellen van problemen van zeer verschillende importantie: vragen van leven of dood enerzijds met kwesties van hoe men overleefde anderzijds?

“The war was not a deluge which swept all before it, but at best a winter storm which swelled the rivers of change”, zoals historicus Gerard De Groot schreef.

Noten

- 1 Ik kan grotendeels instemmen met de kritiek van collega-historicus Piet Blaas in zijn artikel in het boek: M.KRAAIJENSTEIN EN P.SCHULTEN (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de eerste Wereldoorlog*, 2007. Blaas schrijft: “We misten lange tijd een ‘Eerste Wereldoorlog’-perspectief. Men had niet of onvoldoende besef welke grote structurele gevolgen dit conflict teweeg had gebracht in de internationale verhoudingen. (...) Er is in Brands voordracht sprake van nog een tweede stelling min of meer te beschouwen als een vervolg op de genoemde eerste. Die tweede stelling luidt: ‘De geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog is tot nu toe in Nederland zwak ontwikkeld; dit onderzoeksterrein heeft te weinig aandacht gekregen.’ Hier lijkt me enige nuancering gewenst.” Blaas heeft gelijk op dit punt en ook dat ik de Utrechtse historicus en commentator G.W. Kernkamp had moeten vermelden.
- 2 Een bondige samenvatting van de vele grote effecten van WO I is te vinden bij Wolfgang J. Mommsen in zijn inleiding *Europe on the eve of the First World War*: *“The debate about the First World War and its origins goes on up to the present day with unabated vigour. This is in no way surprising if we consider the momentous changes effected by the First World War and its political, social, economic and cultural consequences. It destroyed a system of culture dominated by an elitist intelligentsia closely interrelated with the rising commercial and indus-*

- trial classes and reflecting their self-confidence and high self-esteem, but also a comparatively sophisticated life style. It resulted in the breakdown of the European system of powers and the rise of new super-powers, the U.S., and, with some delay, the USSR. It led to a long period of instability and political crisis which paved the way for the rise to power of Fascism and National Socialism on the one hand, Soviet Communism on the other. It also marked the end of the European hegemony over the rest of the globe and initiated the process which eventually led to the collapse of the older European empires, even though decolonisation began in earnest only after the Second World War.” Gepubliceerd in: J.J. BECKER ET S. AUDOIN (red.), *Les sociétés européennes et la guerre de 1914 – 1918*, Nanterre, 1990.
- 3 D.C. WATT, *How War Came. The Immediate Origins of the Second World War*, 1989: “What was disastrous for Europe was not so much the outbreak of the First World War, but the inability or unwillingness of anyone in the seats of power and authority to bring the war to an early end.”
 - 4 In de inleiding tot *Peacemaking 1919* (ed. 1943) schreef Nicolson pessimistisch: “We succeeded in balkanizing Europe, although we europeanized the Balkans.”
 - 5 E.H. CARR, *Crisis*: “The impulse which it (WO I) gave to the pursuit of autarky was immediate and powerful” en “The victors of 1918 ‘lost the peace’ in Central Europe because they continued to pursue a principle of political and economic disintegration in an age which called for larger and larger units.”
 - 6 Zo luidde de openingszin van H.T. Colenbranders artikel “De internationale toestand van Nederland tijdens, vóór en na den wereldoorlog” (1920): “Eén van de opmerkelijkste verschijnselen in Nederlands moderne ontwikkeling was de onverschilligheid, die allengs bij ons ontstaan was omtrent onze plaats en rol in de internationale staatkunde. Wel placht de Nederlandsche courantenlezer in zijn bladen uitvoerige correspondentien te lezen omtrent wat er in de wereld voorviel, doch hij was er aan ontwend geraakt zich de vraag te stellen, laat staan ze te beantwoorden, welken invloed buitenlandsche gebeurtenissen zouden kunnen hebben op de lotgevallen en belangen van het eigen land. Het was alsof het van zelf sprak, dat niemand Nederland moeien zou.” Gepubliceerd in: H. BRUGMANS (red.), *Nederland in den oorlogstijd*, Amsterdam, 1920. Over de sterke oriëntatie van Nederland op Duitsland merkt Colenbrander op: “Het aanzien van Duitschland stond in Nederland hoog... Beate bewondering voor al wat Duitsch was kwam al te veel voor, en het gevaar van slaafsche navolging was niet denkbeeldig.”
 - 7 Wat Nederland wel meekreeg van de oorlog: mobilisatie, een levensmiddelenwet, voedseldistributie, slachtoffers onder non-combattanten, bijvoorbeeld op zee, mijnenvelden op zee, smokkelen, een spanningsdraad tussen Nederland en België door de Duitsers aangelegd, grensincidenten, bommenaanvallen op Zeeuwse steden en dorpen (vooral Zierikzee en Sluis werden getroffen), veel vluchtelingen. Uiteindelijk zouden 80.000 Belgen gedurende de gehele oorlog in Nederland blijven. Zij verbleven in opvangkampen. In dat verband: “Het meest bekende en grootste monument voor de opvang van vluchtelingen is ongetwijfeld het Belgen-monument bij Amersfoort. Het symboliseert de dank die België aan Nederland wilde brengen voor de opvang van zoveel vluchtelingen. Na de oorlog maakten politieke moeilijkheden tussen beide landen een officiële onthulling onmogelijk. Pas op 22 september 1938 bracht de Belgische koning Leopold III een gedenkplaat aan.” Uit: PAUL SCHULTEN EN MARTIN KRAAIJENSTEIN (red.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Hilversum, 2001